
УДК 332.2.338.43(477)

І.Й.Малий, д-р екон. наук

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

ПРО РОМАНТИЗАЦІЮ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ І КРИЗУ АГРАРНОГО СЕКТОРА¹

Піддано сумніву догматичне й адміністративне запровадження приватної власності на землю як єдиний беззаперечний шлях забезпечення ефективності функціонування аграрного сектора України. Розкривається тенденція зростання цінності землі в умовах актуалізації питань продовольчої безпеки.

Звернення до означеної теми спричинили кілька обставин. Перша – катастрофічний стан економічного потенціалу аграрного сектора України. Друга – догматичне декларування переваг приватної власності в наукових і просвітницьких публікаціях упродовж двох останніх десятиліть. Третя – процес становлення приватної власності на землю в Україні набув затяжного, невизначеного і скритого характеру, що свідчить про складність, суперечливість, неоднозначність і гостроту питання.

Окрім цього, поглиблення глобалізації економіки, загострення проблем продовольчого забезпечення населення, фінансової стабільності та екологізації людської діяльності складають сукупність чинників, що корегують структуру сьогоdnішніх обмежень і зумовлюють потребу зміни як стратегії економічного розвитку, так і системи земельних відносин. В умовах нестачі енергетичних ресурсів перед людством постає проблема продовольчої безпеки. З одного боку, внаслідок збільшення населення планети неухильно зростає попит, а з іншого – значна частина земельних ділянок відокремлюється і використовується під промислове і соціальне будівництво. Таким чином, актуалізується аналіз питань, пов'язаних із правами власності та використанням родючих земель як особливого стратегічного ресурсу в системі економічних факторів виробництва, що забезпечують сталий розвиток цивілізації.

Людство існує, насамперед, завдяки тому, що розвиває сільське господарство. Від рівня забезпеченості населення продуктами харчування залежить його здоров'я, продуктивність праці та господарська діяльність. У сучасних умовах безупинного зростання населення земельний фонд планети складає лише 14,9 млрд га, а за виключенням Антарктиди і Гренландії – 13,0 млрд га (таблиця).

¹ Основні припущення про неспроможність приватної власності в умовах реалій України викладено в: Малий І. Приватизація: романтизм і реалії // Голос України. – 1997. – 8 червня. – № 105–106; Малий І. До питання про теорію земельної ренти та проблеми реформування земельних відносин // Економіка України. – 2000. – № 8. – С. 49–55.

Таблиця

Забезпеченість ріллею країн світу, га/особа

Максимальне значення		Мінімальне значення	
Австралія	2,45	Японія	0,03
Казахстан	2,34	Єгипет	0,05
Канада	1,48	Нідерланди	0,06
Росія	0,9	Бангладеш	0,07
Естонія	0,79	Бельгія	0,07
Латвія	0,71	Китай	0,07
Аргентина	0,68	В'єтнам	0,08
Україна	0,67	Індонезія	0,08
США	0,66	Індія	0,13
Нова Зеландія	0,64	Німеччина	0,14

Джерело: Структура земельного фонду України за цільовим призначенням // http://file.menr.gov.ua/publ/regobl02/dpsir/Volinska_2003/.

Земельний фонд України становить 60,4 млн га і складається з земель різного функціонального призначення, якісного стану і правового статусу. В розрахунку на жителя країни припадає 0,8 га сільськогосподарських угідь, у тому числі 0,67 га ріллі, а в середньому в Європі ці показники становлять відповідно 0,44 і 0,25 га². Із 60,4 млн га українських земель 70%, або 41,8 млн га, – сільськогосподарські землі і 17%, або 10,4 млн га, – ліси³. У структурі земельних угідь України переважають родючі чорноземи – 55% площі орних земель. Проте тривале використання великої частини цих земель в умовах незадовільної агротехніки призвело до погіршення їхньої якості: знизився вміст гумусу, відбулося ущільнення ґрунтів, підкислення, зменшення потужності гумусового горизонту внаслідок ерозії. І ще один нюанс: українські землі мають значний показник розораності – понад 53%. Це перевищує екологічно обґрунтовані межі (35–40%)⁴. Тому необхідно вивести частину сільськогосподарських земель із складу орних і перетворити їх на сади, пасовища, сіножаті тощо.

Водночас за родючістю ґрунтів Україна є однією з найбагатших держав – майже 10% чорноземів земної кулі. Про унікальність земельного потенціалу України свідчить те, що Наддніпрянщина і Наддністрянщина є єдиним у світі місцем, де ширина чорноземної зони досягає 500 км. За даними науковців, земельні ресурси нашої країни становлять 40% її економічного потенціалу, на використанні земель формується дві третини фонду споживання і виробляється 88% обсягу продуктів харчування.

Порівняльна характеристика країн за забезпеченістю ріллею і темпами збільшення населення дозволяє зробити висновок про зростання ролі кожної одиниці земельних угідь для подолання глобальної проблеми людства – голоду. Теорія Т.Мальтуса сьогодні набуває відродження, оскільки епідемії, стихійні лиха, свідомі державні обмеження народжуваності стали повсякденними і почали сприйматися людством як норма. Процес глобалізації супроводжується зближенням та інтеграцією національних економічних систем, доступністю до національних ресурсів світової спільноти, що може привнести відповідні корективи в механізм відчуженості

² Сільський час. – 2003. – 16 квітня.

³ Див.: Павлов О.І. Модель сільського розвитку в Україні та її відповідність стандартам Європейського Союзу // Статистика України. – 2006. – № 3. – С. 91–97.

⁴ Див.: Мораторій на продаж землі не може тривати вічно // <http://www.gazeta.lviv.ua/articles/2007/09/21/26411/>.

земель. Це означає ймовірність виникнення проблеми довготривалого володіння приватною власністю, оскільки завжди з'являтимуться нові покупки (резиденти й, особливо, нерезиденти) з новими цінами.

Тобто в Україні щодо землеволодіння і землекористування склалася неоднозначна ситуація, яку можна пояснити так.

По-перше, ніяк не завершиться (юридично і фактично) процес становлення приватної власності на землю. По суті, сьогодні землею розпоряджається тіньовий посередник, який консервує її раціональне і продуктивне використання.

По-друге, починаючи з 1990 року економічний потенціал аграрного сектора України зруйновано більш ніж на 60%, отже, потрібен приватний власник, здатний укласти великі інвестиції. З досвіду зарубіжних країн відомо, що сільське господарство не є привабливим інвестиційним сектором економіки, цю роль виконує держава. Тому декларативні заяви про переваги приватної власності на землю є утопічними. Власник землі дробитиме її, продаватиме, використовуватиме не за цільовим призначенням і, зрозуміло, аж ніяк не витратиме мільярдні суми для підтримки збиткового сільського господарства.

По-третє, ціна на землю має стати тенденцію до стабільного зростання і завжди буде привабливим об'єктом купівлі-продажу, а значить, і зміни власника, що суперечить економічній природі аграрного виробництва. Збереження родючості є можливим лише за тієї умови, що власник є господарем, тобто обробляє її. Сьогодні в більшості країн фінансова олігархія активно скуповує землі, отже, проблема ефективного і доцільного їх використання дедалі більше загострюється.

По-четверте, з огляду на питання продовольчого забезпечення населення на світовому ринку ріллі нових методів може набутися цінова і нецінова конкуренція і навіть поставлена під сумнів територіальна цілісність держав. На наш погляд, це обумовлено функціональною специфікою землі в суспільному відтворенні.

Аналіз земельних ресурсів і врахування їх специфіки в сільському господарстві дає змогу виокремити основні особливості землі.

1. Пропозиція землі є фіксованою, нееластичною. Коливання у пропозиції можливі лише в рамках загальної кількості з урахуванням якості землі, але кількість кращих і середніх за якістю земельних ділянок є обмеженою. Попит на продукцію перевищує виробничі можливості земель.

2. Земля початково не є продуктом праці, вона виникла незалежно від волі і свідомості людини, але, втягнута у виробничу діяльність людей, стала і засобом, і предметом праці.

3. Земля не є відтворювальним фактором виробництва, її не можна створити штучно або змінити, вона абсолютно обмежена поверхнею земної суші. А тому, говорячи про відтворення землі, необхідно мати на увазі покращення і підтримання її якісних характеристик.

4. Функціональне призначення землі не може швидко змінюватися, отже, розрізняють землі сільськогосподарські, під забудову споруд виробничого і соціального призначення тощо. В сільському господарстві, на відміну від промисловості, процес виробництва безпосередньо пов'язаний із родючістю земель – природною (сукупність фізичних, біологічних і хімічних властивостей ґрунту) і штучною (результат заходів, здійснених для поліпшення земель: вапнування, меліорація, зрошення).

5. На відміну від інших факторів виробництва, земля за правильної та раціональної експлуатації не втрачає корисних властивостей. Використання

землі в підприємницькій діяльності вимагає врахування таких її характеристик, як місцезнаходження, розмір, форма, підземні шляхи тощо. Родючість землі може бути реалізована лише за сільськогосподарського використання.

6. Земля має здатність до утворення ренти – своєрідної форми винагороди за використання земельного ресурсу, яка відповідає похідній функції власності на землю. Величина ренти залежить від родючості та місцезнаходження земельної ділянки.

7. Земля – це природний ресурс, який характеризується рельєфом, ґрунтом, водами, рослинним і тваринним світом. У процесі економічного розвитку вона перетворюється на ресурс, об'єкт соціально-економічних зв'язків, основний засіб виробництва в сільському господарстві та просторову основу розвитку і розміщення всіх галузей господарства, територіальну основу буття в цілому.

8. Корисні властивості та функції земель, успадковані від минулих поколінь, використовуються нинішнім і мають бути збережені для майбутніх поколінь.

9. Земля бере участь у процесах регулювання хімічного складу атмосфери і гідросфери, підтримання постійного складу повітря. Крім того, ґрунти регулюють процеси, які відбуваються в біосфері (наприклад, густоту живих організмів на земній поверхні).

10. Земля є стратегічним ресурсом забезпечення продовольчої безпеки держави в умовах тотальної глобалізації економіки. Продукти сільського господарства унікальні, вони задовольняють первинні потреби, їх нічим не можна замінити.

11. Земля виконує функцію збереження багатства, оскільки її ціна постійно зростає. За збільшення чисельності населення функціональна роль землі зростатиме.

Логіка визначення функціональної ролі землі передбачає дослідження її в тісному взаємозв'язку з динамікою приросту населення. Урбаністична концентрація населення і виробництва робить міські землі унікальним ресурсом. Займаючи лише 2% загальної території України, вони концентрують більш ніж дві третини населення, понад 75% основних промислово-виробничих фондів, майже 95% фінансово-кредитних і науково-дослідних установ; головні соціальні, виробничі, інформаційні та управлінські зв'язки⁵. Це створює для користувачів міських земель сприятливі умови для господарювання і підприємництва.

Розвінчуючи міф про неминучість приватної власності на землю⁶, розглянемо кілька аргументів щодо недоцільності її запровадження в Україні. Відзначимо, що забезпеченість аграрного сектора сільськогосподарською технікою складає сьогодні лише 40–60% нормативного рівня. Причому понад 90% – це техніка, що відпрацювала амортизаційний строк. Загалом же за останні 13 років фондооснащеність аграрного виробництва у країні скоротилася майже у 8,5 раза, а фондоозброєність праці – в 6 разів. Відбувається фізичне і моральне старіння основних фондів і техніки як одного з найважливіших джерел відтворення поряд із працею і землею⁷. Щоб досягти сучасного рівня ефективності аграрних підприємств, за експертними

⁵ Див.: Пастушенко П.П. Удосконалення методологічних та методичних підходів до економічної оцінки земель // Економіка АПК. – 2003. – № 7. – С. 17–20.

⁶ Тут і далі йтиметься про землі сільськогосподарського призначення.

⁷ Див.: Дейнеко Л.В. Проблеми використання і відтворення матеріально-технічної бази харчової промисловості України в умовах перехідної економіки // Продуктивні сили і регіональна економіка: Зб. наук. пр. – К., 2000. – С. 150–159.

оцінками, потрібні основні засоби на суму 400–500 млрд грн⁸. Як зазначають економісти⁹, впритул до загибелі підведені не тільки село, а й селяни. А це, своєю чергою, загрожує тим, що може бути втрачений винятково багатий, своєрідний шар духовності та культури, який упродовж тисячоліть був витокон неформальних інституцій державності України. Неможливо заперечити висновок про те, що не було б українського села – не було б уже, напевно, української мови, культури і, зрештою, української державності¹⁰. Сьогодні спостерігаємо два паралельні суперечливі й, на наш погляд, взаємозалежні суспільні процеси: становлення державності та становлення приватної власності, зокрема, на землю.

Наслідки приватизації державного майна і тіньові схеми розмежування прав власності на землю в Україні підтверджують висновок Прудона, що "власність – це крадіжка". Тобто право приватної власності на землю сільськогосподарського призначення (на чорноземі України) набуває стратегічного значення не тільки для державності України, а й – за умов загострення світової продовольчої кризи – для розв'язання глобальної проблеми людства.

Погоджуючись із думкою, що „приватна власність – це персоніфікована відповідальність селянина як господаря за її збереження, примноження і розвиток”¹¹, звернемо увагу на те, що відбулись еволюційні зміни у формах реалізації цієї власності. Дифузія приватної власності через акціонування в першій половині XX століття, активний розвиток різних форм лізингу, створення транснаціональними корпораціями самостійних філіалів із залишенням за собою часткового фінансового контролю тощо свідчить не тільки про сутнісні зміни економічної природи приватної власності, а і про те, що в сучасному монополізованому економічному просторі індивідуальна приватна власність приречена на затухання.

Практика проведення перетворень в аграрному секторі про демонструвала соціальну і психологічну неготовність селян до самостійного господарювання і самоврядування, а також до докорінних змін у своєму соціальному статусі, в організації та оплаті праці, в системі соціального захисту на засадах приватної власності, самоокупності та самодостатності¹²; суттєве погіршення рівня життя і господарювання внаслідок радикальних реформ; прогресуюче майнове розшарування на селі тощо. Все це ускладнює соціально-психологічну ситуацію на селі, що, своєю чергою, заважає розвитку аграрного сектора.

Специфіка України в тому, що більшість селян реалізує своє формальне право приватної власності на землю за допомоги орендних відносин через різного роду посередників. Тому виникає проблема збереження орендованих земель господарювальними суб'єктами, підтримання родючості ґрунтів. Адже орендар прагне отримати максимальну віддачу від землі за мінімальних вкладень коштів. Наслідками таких дій є виснаження й

⁸ Див.: Відтворення та ефективне використання ресурсного потенціалу АПК (теоретичні і практичні аспекти). – К., 2003. – С. 27.; Трегубчук В. Інноваційно-інвестиційний розвиток національного АПК: проблеми, напрями і механізми // Економіка України. – 2006. – № 2. – С. 4–12.

⁹ Див.: Онищенко О., Юришин В. Сільський розвиток: основи методології та організації // Економіка України. – 2006. – № 2. – С. 4–13.

¹⁰ Там же.

¹¹ Лукинов І.І. Економічні трансформації. – К., 1997. – С. 18.

¹² Див.: Якуба К. Людський фактор у реформуванні аграрної економіки // Економіка України. – 2004. – № 5. – С. 69–75.

ерозія ґрунтів, а зрештою – втрата родючості та погіршення якості. Система "української" приватної власності на землю не сприяє раціональному її використанню, селянин так і не став господарем землі, залишившись лише формальним її власником, отримує мізерну заробітну плату за працю на своїй землі і майже не привласнює ренти. Тобто реалізація права приватної власності на землю в Україні економічно себе не виправдовує, будь-яка її форма виявляється несправедливою і неефективною. Безсистемність, непослідовність і стратегічна невизначеність реформування аграрного сектора України об'єктивно поставили під сумнів доцільність і обґрунтованість приватної власності на землю. Доречніше говорити про вдосконалення управління власністю, ніж про її правову персоніфікацію.

Трансформація інституту відносин державної власності передбачає не лише формальне її перетворення на приватну, а й реалізацію пучка прав власності через систему землекористування, відчуження, успадкування тощо. З огляду на продуктивне використання землі в сучасних умовах перспективними, на нашу думку, є довгострокова оренда, концесія тощо. В.Чаянов говорив, що для селян важлива не власність на землю, а доступ до неї і праця на ній. За приватної ж власності бідні землевласники доступу до землі не мають, бо вона концентрується в руках багатих¹³. Отже, необхідно створити ефективний механізм наділення селян землею саме для користування. Часто земля концентрується у тих, хто може її скупити, але не може ефективно використати, що викликає справедливий протест у тих, хто обробляє землю, але не може її купити. Тому мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення має діяти, доки не будуть створені відповідні умови, в першу чергу, щодо екологічної безпеки й ефективного її використання.

Сьогоднішній розподіл землі – а так і потрібно розуміти процес формування земельного ринку – не повинен порушувати, згідно з Локком, однакові права кожного громадянина на відповідну частку власності держави. Реалізація "справедливого", за Локком, права на державну власність має архіважливе значення для забезпечення політичної та соціальної стабільності у країні, тому що володіння землею дає власнику не тільки життєвий дохід у вигляді ренти, а й монопольне право використовувати обмежений ресурс, боротьба за який в умовах глобалізації постійно наростає. М.Туган-Барановський, аналізуючи правові та соціальні проблеми земельних відносин, зазначає, що вищим за трудове право є "...однакове право кожного трудящого на землю – з чого виходить, що земля не може бути поділена у власність, а тільки у тимчасове користування трудящого, для того, щоб не порушити права інших трудящих на землю"¹⁴. І робить важливий для сьогоднішньої України висновок: коли всі мають однакове право на землю, то "...земля повинна від часу до часу ... поділятися між працюючими, бо з часом, природньо виникає нерівність у поділі землі"¹⁵.

Досвід зарубіжних країн свідчить, що купівля-продаж землі не є головним елементом земельного ринку. В Бельгії, Франції, Німеччині орендується понад 60% землі, загалом по 15 країнах Європейського союзу – 40%, у Канаді – 30%, у США лише третина земель, що обробляються, пе-

¹³ Див.: Чаянов А. В. Избранные произведения. – М., 1990.

¹⁴ Туган-Барановський М.І. Політична економія. Курс популярний. – К., 1994. – С. 208.

¹⁵ Там же.

ребуває у власності фермерів, 55% – змішана форма користування і 10% – у фермерів, які не є власниками¹⁶.

Офіційно землі сільськогосподарського призначення продавати не можна. Земельний кодекс України містить мораторій на їх продаж. А втім, за даними експертів, лишень останніми роками було продано 4,7 млн га земельних паїв, а щорічний тіньовий обіг на земельному ринку становить 50–60 млн дол. США¹⁷. Наочним проявом боротьби за власність на землю є неспроможність Парламенту України ухвалити хоча би один із трьох проектів закону про ринок землі. Ідеологічна хибність усіх цих проектів у тому, що там закладена ідея приватної власності, а не концепція продуктивного і раціонального використання, яка може бути реалізована через механізм управління державною власністю.

Вітчизняні вчені в розвитку відносин власності в Україні виокремлюють два етапи: власне реформи і пореформений період¹⁸. Характерними особливостями реформеного етапу є: несприйняття великою частиною суспільства самої ідеї радикалізації соціально-економічних відносин, поступового усвідомлення важливості цих реформ, невідворотності та незворотності переведення сільського господарства на прогресивні засади розвитку; перетворення в майнових і земельних відносинах власності; реструктуризація колективних форм господарювання на селі. Пореформеному етапу характерне: практичне втілення надбань етапу реформування, становлення на селі приватного сектора та його утвердження. В Україні на цьому етапі чи не найбільшим надбанням стали тіньові комбінації з розмивання прав власності селянина. Земельні шахраї, здійснюють сумнівні обороти в обхід мораторію, приміром, укладають угоди оренди на 100 років із правом викупу землі після скасування мораторію. Повним ходом іде самовільне присвоєння земель лісового господарства і заповідних територій.

Деформація економічної природи приватної власності на землю обумовлена високим рівнем локалізації економічних відносин. Суб'єкти господарювання діють не на знеособленому ринку, що складається з нескінченно великого числа учасників, а на локальному, обмеженому або території, або певним колом агентів, для яких характерна інституційна близькість¹⁹. Високий рівень локалізації угод в аграрному секторі є результатом як еволюційних процесів, так і навмисних заходів економічних агентів з метою отримання миттєвої вигоди внаслідок нестабільності політичної ситуації. Це стосується тіньових схем розділення таких прав власності на землю, як володіння, успадкування, розпорядження і користування.

Більшість угод про оренду земель сільськогосподарського призначення було укладено не на відкритому ринку, а в колі партійно-господарської номенклатури, так званого червоного директорату. Голови правління КСП у відносинах з іншими суб'єктами господарювання використовують систему неформальних зв'язків, що склалися за умов капіталістично-ринкового адміністрування. Стійкість неформальних зв'язків у постра-

¹⁶ Див.: Меєрс В. Зміна фокуса аграрної політики та розвитку села в Україні: висновки та перспективи для руху вперед: Зб. наук. праць. – К., 2005.

¹⁷ Мораторій на продаж землі не може тривати вічно.

¹⁸ Див.: Юрчишин В., Запша Г. Розвиток відносин власності на селі: концептуальні основи становлення і утвердження приватного сектора // Економіка України. – 2003. – № 4. – С. 47–54.

¹⁹ Див.: Олейник А. Модель мережевого капіталізму // Вопросы экономики. – 2003. – № 8. – С. 132–149.

дянських економіках значною мірою зумовила формулювання Д.Старком концепції рекомбінованої власності, тобто налагодження відносин між фірмами через установлення взаємозв'язків між їхніми керівниками на засадах політичної солідарності та взаємної виручки²⁰. Розвиток нових форм господарювання стикається з усім відомими бар'єрами входу в галузь і виходу з галузі та внутрішніми обмеженнями, що існують у галузі, – коли інституційні суб'єкти мають досить обмежені можливості щодо участі в діяльності локальних мереж. Концепція ринкової "вільної гри" є утопічною для існуючого вітчизняного середовища інституту власності. Ситуація є дещо схожою на цеховий розподіл у середньовіччі, коли заняття тим чи тим ремеслом залежало від приналежності до відповідного цеху; для України розумій – до відповідного фінансово-промислового клану.

Персоніфікація економічних відносин веде до підриву єдиного правового простору і, як наслідок, дефіциту права. Кожне локальне співтовариство керується власними правилами й інтересами, прийнятними тільки в цій мережі. Відсутність або фрагментація єдиного правового простору призводить до загострення проблем державотворення. Наслідком цього є неможливість сформулювати єдину ідеологію і правила застосування прав приватної власності. Локальні деструктивні групи впливають на політичний простір, розпорошують його, як і недосконалий політичний простір впливає на стрімке утворення зазначених груп: маємо обернено пропорційний зв'язок. За умови зростання корумпованих угруповань, що перебувають під захистом "надправового" чиновницького порядку, спостерігатимемо на початкових стадіях фрагментацію правової системи, а коли критична маса перевищить допустиму, – її руйнацію. Деструктивні явища в економіці впливають не лише на економічне чи правове поле, але й на морально-етичне, коли люди деструктивність сприймають як норму, переймають правила гри і знищують саму глибинну значущість свободи, права і закону. Фрагментація і правового, і морального просторів означає утворення і зміцнення локальних порядків²¹, що й деформує реалізацію пучка прав приватної власності на всій території України.

Нерозвиненість держави характеризується відсутністю цілісності, невизначеністю конкретності. Цілісність завжди виявляється в організації, а організація є системою, що охоплює структуру, але з різним рівнем конкретності²² багатьох складових. Економічні інститути й економічні організації є не тільки носіями економічних процесів, а й відображенням відповідного рівня і структури політичних, правових і соціальних відносин. Ще 100 років тому А.Богданов описав методологію дослідження еволюції організації та її структурних елементів, що має значення для вияву тенденцій внутрішніх організаційних перебудов у максимально чистому вигляді²³. Так, наприклад, віджиття старих організаційних форм він назвав диз'юнктивними кризами, а народження нових – кон'югаційними. Відмирання колгоспів в Україні, за Богдановим, є диз'юнктивною кризою, а ствердження фермерських господарств – початком кон'югаційної.

²⁰ Див.: Старк Д. Рекомбинированная собственность и рождение восточноевропейского капитализма // Вопросы экономики. – 1996. – № 6. – С. 32–41.

²¹ Див.: Радаев В. Формирование новых российских рынков: транзакционные издержки, формы контроля и деловая этика. – М., 1998.

²² Див.: Аверьянов А.Н. Система: философская категория и реальность. – М., 1976. – С. 33–37.

²³ Див.: Богданов А.А. Тектология. Всеобщая организационная наука. – Кн. 1, 2, 3. – М., 1989.

У літературі дедалі активніше звертають увагу на роль державних інституцій у підтриманні стабільності та динамічності розвитку економіки²⁴. Американський учений А.Алесіна у праці "Політекономія прискореного і повільного зростання"²⁵ виокремлює взаємозв'язок інституційних чинників, до яких відносить верховенство закону, відсутність корупції, захист прав власності, ефективність управління державної бюрократії, державне споживання, нерівність і бідність, із стабільністю економічного розвитку. На економіку також впливають такі інституційні чинники, як: *політичні права і цивільні свободи* – позитивно; *революції і державні перевороти* – негативно; *релігія* – конфуціанство, буддизм і іслам – позитивно, християнство – несприятливо, *тип економічної організації* – чим ближче економіка до ринкової, тим вищі темпи її зростання²⁶.

Для інституційного середовища України, в якому революційним чином стверджуються такі інституції, як влада, приватна власність, верховенство закону і демократія, такий підхід набуває особливого значення, бо він передбачає утворення системи в різних сферах і приведення її до системи вищого порядку, натомість інші підходи неначе вихвачують шмат з організму (системи) і розмірковують, як його оздоровити. Українському суспільству, як ніколи, необхідна цілісна системна теорія, бо в нього хвора не тільки серцево-судинна (фінансова) система, не тільки нервова (соціально-етична), а цілий організм – держава.

На думку деяких учених, необхідність державного регулювання аграрного ринку пов'язана з двома причинами: диспаритетом цін на сільськогосподарську і промислову продукцію і з великим коливанням цін на сільськогосподарську продукцію як у територіальному розрізі, так і в динаміці²⁷. М.Ревенко зазначає, що державне регулювання економічних процесів в аграрному секторі – обов'язковий компонент сучасної політики²⁸. У США рівень державної підтримки сільського господарства становить 40% вартості виробленої сільськогосподарської продукції, у країнах ЄС – 35%, у Японії та Франції – 72%, в Україні – 8,3%. У США прямі дотації галузі складають 100 млрд дол., а в КНР щорічне пільгове кредитування надається під 3% річних²⁹. У країнах ЄС державна підтримка сільського господарства здійснюється шляхом надання аграріям дешевих кредитів, підтримання твердих цін, проведення безпосередніх виплат тощо. В Європі під державне регулювання підпадає 90% цін на сільськогосподарську продукцію у вигляді субсидій для підтримки аграріїв через високі ціни на засоби виробництва.

Сільськогосподарська політика у країнах-членах СОТ полягає у зміщенні акцентів на заходи "зеленої скриньки" і скорочення "традиційних" заходів ринкової та цінової підтримки (РЦП), таких як інтервенційні закупівлі та різноманітні субсидії. В ЄС, наприклад, в 1986–1988 роках РЦП

²⁴ World Development Report (2002) World Bank.

²⁵ Alesina A. The Political Economy of High and Low Growth // Annual World Bank Conference on Developing Economics, 1997.

²⁶ Сала-і-Маркін проаналізував вплив на економічний розвиток 62 змінних. Див.: Sala-i-Martin. Ran Two Million Regressions // American Economic Review. – 1997. – Vol. 87. – № 2. – P. 178–183.

²⁷ Олійник О. Теоретико-методологічні засади державного регулювання аграрного ринку // Економіка України. – 2005. – № 7. – С. 65.

²⁸ Ревенко М. Удосконалення державного регулювання розвитку аграрного сектора економіки // Економіка України. – 2003. – № 4. – С. 52.

²⁹ Там же.

складала близько 91% загальної підтримки сільського господарства, а в 2000–2002-х її частка скоротилася до 61%. Запроваджена 2003 року в сільському господарстві ЄС реформа Філера суттєво зменшить частку РЦП через надання фермерам виплат, що не залежать від обсягів виробництва³⁰. Натомість такі країни, як Норвегія, Швейцарія, Японія, наполягають на застосуванні РЦП, оскільки вона спрямована на підвищення доходів сільськогосподарських виробників.

США підтримують свого товаровиробника, обкладаючи митом аналогічні власному виробництву імпорتنі товари, здійснюючи прямі виплати фермерам, субсидуючи експорт, фінансуючи цільові сільськогосподарські програми. Державні дотації харчовій промисловості стримують зростання роздрібних цін на продовольство. Закупляючи у фермерів надлишки продукції, держава сприяє збереженню їхніх доходів. Зазначимо, що аграрний сектор України вимагає набагато більших державних інвестицій, ніж у розвинених країнах. У цьому контексті є абсурдною сама постановка питання про приватну власність на землю – приватний власник ніколи не інвестуватиме збиткову галузь.

Перед українським суспільством постала проблема обґрунтування стратегії розвитку сільського господарства, відтворення села як соціальної ланки держави, яка має базуватися на зовсім інших підходах і принципах, ніж здійснювана сьогодні державою аграрна політика. Необхідно, з одного боку, розмежувати проблеми розвитку села й аграрного бізнесу, а з іншого – розробити комплексний підхід до розвитку сільських територій, за якого в центрі уваги перебуватиме людина, що живе в сільській місцевості.

Пріоритетним завданням політики державного регулювання економіки має стати створення економічного підґрунтя дієздатності держави через відповідний економічний механізм функціонування суб'єктів господарювання. Необхідно сформувати інституційне середовище, здатне узгоджувати ринковий механізм (особистий інтерес) із державним регулюванням економіки (суспільний, розумний державний інтерес). Фундаментом економічної політики має стати забезпечення гарантій прав власності.

Установлення приватної власності на землю в умовах незрілої державності може спровокувати підриг економічних підвалин країни. Ідея єдинодержавності та формування інституту національного майна як особливого фактору стабільного розвитку трансформаційної економіки України має стати ключовою. Суб'єктом власності на землю в Україні є всі громадяни, і вони мають одержувати певну вигоду від участі в цьому інституті державної власності. Причетність до єдиного суспільного цілого в територіальному, економічному, культурно-історичному і духовно-ціннісному просторі має бути матеріально відчутною³¹. У процесі становлення державності громадяни країни повинні ототожнювати інтереси своєї самореалізації із зростанням загального добробуту, відчувати себе членами одного суспільства.

³⁰ Див.: Сільське господарство України: криза та відновлення. – К., 2004.

³¹ Див.: Інституційні засади формування економічної системи України: теорія і практика. – Львів, 2005.